

IVA PLEŠE

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

IDENTITETSKA ISKUŠAVANJA: O ANONIMNOSTI I PSEUDONIMNOSTI NA WEB-FORUMU

U radu se autorica bavi temom samoimenovanja – odabira korisničkih imena – u forumskoj razmjeni na temelju praćenja nekoliko domaćih web-foruma namijenjenih pripadnicima seksualnih i rodnih manjina, a u vezi s temom identitetske igre i navodne internetske anonimnosti. Unatoč utemeljenim kritikama identitetske igre kojima, kao i samoj zamisli o identitetskoj igri, u radu posvećuje određenu pažnju, autorica upućuje na vrijednost jedne od varijanti identitetskog eksperimentiranja u osobitom internetskom okruženju, onom posvećenom seksualnim manjinama. Riječ je o iskušavanju identiteta, odnosno pojedinih njegovih aspekata koji su u takozvanom stvarnom životu prikriveni ili modificirani. Uvodi i zamisao o simboličnom iskoraku na mreži te o različitim razinama anonimnosti u forumskoj razmjeni.

Ključne riječi: web-forum, anonimnost, pseudonimnost, samoimenovanje, nadimak, igra identitetima, iskušavanje identiteta, iskorak/coming out

Kao mjesta na kojima se razmjenjuju mišljenja i komentari i na kojima se oblikuju različiti tipovi interakcije, web-forumi, namijenjeni asinkronoj razmjeni pisanih poruka, predstavljaju se i kao osobiti društveni prostori koji nude uvid u pojedine aspekte suvremenih komunikacijskih procesa i praksi. U pisanoj razmjeni na web-forumima njihovi članovi sudjeluju pod korisničkim imenima koja sami odabiru i koja su – osobito zbog nedostatka mnogih drugih osobnih obilježja s kojima se susrećemo u komunikaciji licem u lice – jedan od važnih elemenata izgradnje njihova identiteta na mreži (usp. Baym 2000:147). Umjesto s licima, gestama, tijelima i njihovim pokretima, na forumu se sudionici “susreću” s korisničkim imenima i s tekstovima koje ta imena potpisuju. Stoga je korisničko ime – nadimak, *nickname* ili *nick*, kako se još naziva, ponajviše u neformalnoj forumskoj komunikaciji – presudno ili barem iznimno važno za međusobno prepoznavanje sudionika (usp. Campbell 2004:91).

U ovome ću se radu pozabaviti jednim segmentom teme samoimenovanja u internetskoj razmjeni na temelju praćenja nekoliko domaćih web-foruma namijenjenih pripadnicima seksualnih i rodničkih manjina,¹ a u vezi s jednom od tema koje su svojedobno zauzele istaknuto mjesto u istraživanjima i interpretacijama internetski posredovane komunikacije. Riječ je o temi identitetske igre, povezanoj s jednom od osobina računalno posredovane komunikacije, s njezinom anonimnošću.

Anonimnost i igra identiteta

Anonimnost računalno posredovane komunikacije jedna je od često isticanih – iako i propitivanih pa i negiranih – njezinih osobina (vidi npr. Kennedy 2006, Marx 1999, Nissenbaum 1999).² Pojam se koristi u brojnim tekstovima koji se bave interakcijama među sudionicima raznih internetskih okupljališta, a odnosi se, pojednostavljeno rečeno, na ne-otkrivenost raznih obilježja identiteta sudionika, ponajprije fizičkih/tjelesnih obilježja kojima se neka osoba može identificirati kao upravo ta osoba. Izvanmrežni identitet sudionika anonimne interakcije – ili anonimnog sudionika – nepoznat je, dakle, drugim sudionicima.³

To istodobno ne znači da je sudionik računalno posredovane interakcije zaista bezimen u toj interakciji unatoč doslovnom značenju riječi anonimna. Pojam anonimnosti uglavnom se, naime, u ovome kontekstu odnosi na sudjelovanje pod izmišljenim imenom, to jest imenom koje ne otkriva izvanmrežni identitet osobe koja ga nosi. S obzirom na to da se sudionici mnogih internetskih interakcija međusobno prepoznaju po korisničkim imenima, ne može biti riječ o anonimnosti u doslovnom značenju te riječi. “Potpuno anonimne osobe mogu komunicirati jedne s drugima, ali u njihovim se interakcijama ne stvara osobna povijest: u

---

¹ Zapažanja koja ću iznijeti u ovome radu temelje se ponajprije na forumskim razmjenama koje su se odvijale na web-stranicama gay.hr, a koje sam u sklopu šireg istraživanja pratila u nekoliko višemjesečnih razdoblja od 2002. do 2008. godine. Osim njih pratila sam i razmjene na drugim forumima namijenjenim seksualnim i rodničkim manjinama, između ostaloga na web-stranicama lori.hr, balconn.com, crolportal.com. Primjeri koje navodim u tekstu preuzeti su s foruma Gay.hr.

² Dijelovi ovoga rada koji se dotiču teme identitetske igre općenito i njezine kritike preuzeti su, u djelomično izmijenjenom obliku, iz mog prije objavljenog teksta pod naslovom “Igranje identiteta: od entuzijazma do kritike” (Pleše 2008).

³ U tekstu u različitim sintagmama rabim izraz “izvanmrežni”, pa i “izvanforumski”, kao svojevrsnu – iako ne najbolje pogođenu – zamjenu za također upotrijebljeni izraz “stvarni” kojim je, čini mi se, još više naglašena razlikovnost i odvojenost dvaju “svjetova”. No takva terminološka distinkcija ne implicira da je “stvarni”, “izvanmrežni” život ili svijet stvarniji od onog “računalno posredovanog” niti da je uopće riječ o dva života ili dva svijeta. Ona samo pokazuje da nisam uspjela naći bolje izraze za usporedbu dvaju “prostora” u kojima se odvijaju interakcije, onaj fizički prostor i onaj računalno posredovan.

anonimnom okruženju nemoguće je stvaranje bilo kakvog ugleda” (Donath 2004:155).

Internetska anonimnost koja se, dakle, ponajprije odnosi na isključivo tekstualno predstavljanje i nedostatak tijela i fizičkih znakova, prema nekim uvidima u računalno posredovanu komunikaciju omogućuje lažno predstavljanje, *izdavanje za nekog drugog* ili pak igranje identitetima: istraživanje, kreiranje, konstruiranje identiteta, igranje različitih uloga, izmišljanje, prisvajanje ili odbacivanje te odabiranje osobina – rodnih, dobnih, klasnih, rasnih ili već nekih drugih – kojima će se sudionici predstaviti drugima (vidi npr. Bruckman 1992, 1999; Danet 1998; Danet et al. 1997; McRae 1996; Turkle 1997). Računalno posredovana komunikacija predstavlja se tako u pojedinim radovima, implicitno ili čak eksplicitno, kao mjesto primjene suvremenih teorijskih postavki o konstruiranosti, fluidnosti, fragmentarnosti ili višestrukosti identiteta (usp. Turkle 1997). Razni opisi iskustava onih koji su se na mreži predstavljali kao netko drugi podudaraju se tako sa široko raširenim shvaćanjem kiberprostora kao dekonstrukcije esencijalizma u praksi, kako to naziva Don Slater: “U mrežnom prostranstvu i tijela i identiteti podjednako mogu izgubiti vezu sa zemaljskim ograničenjima, protežući se cijelim rasponom novih mogućnosti, i u tom procesu mogu imati povratni učinak na pretpostavljenu prirodnost, danost, reifikaciju ili teritorijalizaciju tijela i identiteta u stvarnome životu” (1998:1). Termin radionica identiteta (Bruckman 1992) možda najočitiije izražava koncepte koji se mogu podvesti pod zajednički nazivnik eksperimentiranja vlastitim identitetom.

Zamjena roda je tema kojoj su se ponajviše posvećivali komentatori internetske komunikacije zainteresirani za identitetsku igru pa se ponekad čini da se ona velikim dijelom i svodi na igru rodnim identitetskim obilježjima.⁴ Tako iskustva pojedinih sudionika koji su se na mreži predstavljali kao netko drugi te tako doživjeli iskustvo drugog roda prenosi, primjerice, Amy S. Bruckman u tekstu pod naslovom “Zamjena roda na Internetu” (1999). Autorica primjećuje da su muškarci “često iznenađeni načinom na koji se drugi odnose prema njima” kada se na mreži predstavljaju kao žene: žene su, pa tako i ženski likovi iza kojih se kriju muškarci, često okružene (neželjenom) pažnjom i seksualnim ponudama ili pak ponudama za tehničku pomoć, ponekad u zamjenu za seksualne usluge. Jedan od sudionika primjerice zapisuje: “Počeo sam malo bolje razumijevati zašto neke žene kažu: ‘Muškarci su gamad’. Bilo je istodobno zabavno i uznemirujuće” (1999:186). Drugi sudionik kojeg autorica ambiciozno naziva čovjekom koji je zamijenio rod objašnjava zašto je i kako odlučio na mreži biti žena: svoju želju za pomaganjem drugima lakše je izražavao predstavljajući se kao žena, kao SusieQ, a igranje ženskog lika pomoglo mu je navodno “da dođe u dodir sa svojom ženskom stranom” dok je njegova kompetitivna – navodno muška – strana ostajala u poza-

⁴ Osim rodnih, aspekti identiteta koji su privlačili pažnju istraživača jesu i rasni, klasni te oni povezani sa seksualnošću (Bell 2001:113-136).

dini (ibid.:188). Istodobno, iskustvo zamjene roda omogućilo mu je, otuđivši mu njegovu “rodnu ulogu iz stvarnog života”, da je promišlja na nov način, tražeći odgovor na pitanje “što to znači biti muškarac?” (ibid.:189).

“Bez šminke, posebne odjeće ili rizika socijalne stigme, rod je postao promjenjiv” (Bruckman 1999:189) ili, kako to, opisujući “kompjutorski transvestizam”, kaže Allucquère Rosanne Stone, “Na mreži, gdje *jamčenje* ili utemeljenje osobe u fizičkom tijelu nema smisla, muškarci rutinski poprimaju ženske ličnosti kad god požele, i obratno” (1999:101). Tako ulaskom u mrežni svijet ili kiberprostor ljudi navodno za sobom ostavljaju svoja tijela⁵ i materijalni svijet u kojem ona žive. Time se kiberprostor predstavlja kao svijet odvojen od onog materijalnog, kao posebna stvarnost koja se oblikuje “upravo kada nestaju posljednja netaknuta područja za antropološki rad u ‘stvarnom svijetu’”. Riječ je o društvenim prostorima u kojima se “ljudi i dalje susreću licem u lice, ali uz nove definicije riječi ‘susresti’ i ‘lice’. Ti novi prostori primjer su brisanja granica između društvenog i tehnološkog, biologije i stroja, prirodnog i umjetnog” (Stone 1999:102).

U posljednjim se rečenicama prethodnog odlomka susreću dvije važne komponente pojedinih komentatorskih i istraživačkih odnosa prema kiberprostoru. S jedne su strane tu utopijski diskursi koji računalno posredovanu komunikaciju smještaju u širi kontekst nove slobode koju će omogućiti tehnološke promjene, a, s druge strane, kolonizatorski odnos istraživača prema još neistraženim prostorima u kojima se traži ono novo, neobično i egzotično. Takva usmjerenost vodila je istraživanja prema specifičnim prostorima i praksama – poput igre identitetima – te prema otkrićima na mreži koja su svojom začudnošću imala uputiti na potpuno nova iskustva i svjetove.

O odabirima korisničkih imena / nadimaka

Eksperimentiranje vlastitim identitetom omogućeno je, dakle, anonimnošću koja se između ostaloga ostvaruje i osobitom uporabom imena koja ne otkrivaju izvanmrežni identitet osobe. Iako korisničko ime može biti vlastito ime osobe koja se njime koristi ili pak nadimak iz svakodnevnog života, na brojnim internetskim okupljalištima često je – u odnosu na vlastito ime iz izvanmrežnoga života – riječ o pseudonimima, i to začudnim pseudonimima, to jest imenima koja se inače uglavnom ne pojavljuju kao osobna imena ili nadimci u izvanmrežnom životu. Takva korisnička imena sudionika na neki način signaliziraju poseban tip “stvarnosti” koja se razlikuje od one u kojoj se ljudi, osim vlastitim tijelima, predstavljaju i vlastitim imenima.

---

⁵ Takva razmišljanja i postavke nazivaju se “tezom o online-rastjelovljenju” (engl. *online disembodiment thesis*) (vidi Campbell 2004:5).

Zbog takvih osobina korisničkih imena i načina njihove uporabe, pojedini autori daju veliku važnost upravo tim elementima internetske interakcije povezujući ih s temama lažnog predstavljanja ili pak igranja identitetima na mreži. Uspoređujući ih s maskama u stvarnome životu koje sakrivaju identitet maskiranih osoba i istodobno privlače pažnju ostalih, te ih nazivajući tekstualnim maskama, autori rada o jednoj “virtualnoj zabavi” na internetu upućuju na tendenciju igranja rodnim identitetima, to jest na “maskiranje roda” sudionika internetske komunikacije (Danet et al. 1997). Od osam sudionika opisane interakcije samo je jedna osoba zadržala vlastito ime kao internetski nadimak i tako se i u računalno posredovanom okruženju predstavila kao osoba ženskoga roda. Ostali nadimci ne otkrivaju rod onih koji su ih izabrali za interakciju na mreži. Ta činjenica, zajedno sa zapažanjem da se nadimci često preuzimaju iz popularne kulture, navodi autore na zaključak o igranju identitetima na mreži.⁶ Štoviše, tema identitetske igre u njihovu se tekstu svodi na uporabu nadimaka i takozvano maskiranje roda.

S druge strane, opisi interakcije na pojedinim internetskim mjestima upućuju na uporabe imena koje su u suprotnosti s tezom o maskiranju identiteta nadimcima. Nancy Baym tako piše o učestaloj praksi uporabe pravih imena⁷ u internetski posredovanim razmjenama kojima se bavila. Iako je ta uporaba dijelom uvjetovana načinima pristupa – većina sudionika pristupa razmjenama preko korisničkih računa povezanih s institucijama na kojima rade pa oni sadrže njihova imena – ono što potiče uporabu izvanmrežnih imena, a obeshrabruje anonimnost, jest prije svega osobiti tip okruženja koji su stvorili sudionici u raspravama. Riječ je o izrazito prijateljskim odnosima među sudionicima, a uporaba izvanmrežnih imena, kaže autorica, pomaže u stvaranju povjerljivog okruženja koje je članovima skupine iznimno važno. Tako, kada se i koriste pseudonimima, sudionici uglavnom ne skrivaju svoje izvanmrežno ime. Kada se u poruci ne pojavljuje ime korisnika niti “potpis”,⁸ ostali sudionici često pitaju za ime pošiljatelja poruke. Nancy

⁶ Autori također primjećuju da smo do sada pojam bez-rodne osobe mogli promišljati samo u znanstvenoj fantastici navodeći pritom čitatelja na pomisao da je tako nešto sada moguće i izvan fantastičnog svijeta. No podaci koji govore o velikom broju likova neuobičajenih rodova, a koji se spominju u tekstu, teško mogu sami za sebe uputiti na ostvarenje “bezrodnog” iskustva ili iskustva “neobičnog roda”. Za tako nešto sasvim sigurno nije dovoljno preuzeti rodno neutralni nadimak ili se pak u okvirima ponuđenih definicija opisati kao roj pčela i sl.

⁷ Iako nije najprimjereniji – jer implicira da, za razliku od izvanmrežnih imena, ona odabrana za interakciju na mreži nisu prava – izraz “pravo ime” rabim u značenju izvanmrežnog imena, imena kojim se osoba koristi u svakodnevnoj, izvanmrežnoj komunikaciji.

⁸ Potpisi u porukama elektroničke pošte često sadrže osnovne podatke o pošiljatelju poput imena i prezimena, zvanja i zanimanja, naziva institucije u kojoj pošiljatelj radi, telefonskog broja (usp. Kiš 2000:836). Takve potpise – svojevrsne elektroničke posjetnice – Judith Donath uočava i u pojedinim internetski posredovanim razmjenama srodnima onima na web-forumu. Osim takvih mogući su i potpuno drukčiji potpisi koji se svojim sadržajem kvalitativno udaljavaju od osnovna značenja “potpisa”. Takvi “potpisi koji nisu potpisi” govore dakako o svojim autorima – odabranim citatom iz književnosti primjerice – ali ne u smislu otkrivanja nekih konkretnih informacija u užem smislu riječi.

Baym, dakle, primjećuje da članovi te skupine “aktivno suzbijaju anonimnost” (2000:148).

Na temelju učestale uporabe začudnih nadimaka na forumima o kojima je riječ u ovome radu, koji, za razliku od imena uobičajenih i u stvarnome svijetu, već na prvi pogled kazuju da nisu prava imena onih koji se pod njima pojavljuju, mogli bismo pretpostaviti da je igranje identitetima i/ili lažno predstavljanje i ovdje presudan element posredovane interakcije. Iako, naime, za neke od korisnika možemo pretpostaviti da odabiru vlastito ime kao korisničko, u velike je većine sasvim sigurno riječ o izabranim nadimcima koji se razlikuju od njihovih vlastitih imena.⁹ Među prvih tisuću korisničkih imena na forumu Gay.hr poredanih prema broju poruka u “listi korisnika” (od 20.09.2007) nalazi se samo manji broj forumskih nadimaka koji bi mogli biti vlastita imena korisnika, primjerice, Bernard, Trpimir, alan, Dean, jakov, benjamin, Deborah, andrej, Sunčica, sara, Slavica, Pavao, adrijana, Sergej. Ostala korisnička imena su pseudonimi različite provenijencije, primjerice witchie, 3, abyssum, kišobran, robin hood, Distant Island, ŽIVOTinja, mystique, infinity, Resident Evil, Crucified Skin, pepper, Y, Loilipop, smLattyNa, da spomenem samo neke među prvih stotinu korisničkih imena u “listi korisnika”.

No ipak takav i sličan odabir korisničkih imena nužno ne znači da je njegov cilj identitetsko igranje, maskiranje ili skrivanje identiteta kao što također ne znači da se uporabom vlastitih imena kao korisničkih sudionici potpuno otvoreno predstavljaju ostalim sudionicima. I onaj sudionik koji je za korisničko ime odabrao vlastito ime i onaj koji se služi odabranim nadimkom koji se ne podudara s njegovim pravim imenom, mogu imati istu potrebu za zaštitom svog identiteta ili je pak uopće nemati.

U tome je smislu zanimljiv primjer jednoga od sudionika koji se u različitim razdobljima na forumu pojavljivao pod različitim korisničkim imenima. Najprije je bila riječ o njegovu izvanmrežnom imenu da bi zatim svoje korisničko ime promijenio u pseudonim. No u oba slučaja njegov je avatar¹⁰ jasno pokazivao da ni u odabiru vlastita imena kao korisničkog niti u odabiru forumskog nadimka koji se ne poklapa s izvanmrežnim imenom nije riječ o skrivanju identiteta. Naime, uz njegovo se korisničko ime kao avatar pojavljivala i njegova fotografija. Osim toga, ni sadržaj poruka nije skrivao njihova autora. Iz njih se vrlo lako moglo iščitati tko ih ispisiuje. Također, u impressumu web-stranica na kojima se forum

---

⁹ Istraživači i komentatori često u svojim radovima rabe pseudonime korisničkih pseudonima, odnosno nove pseudonime (vidi npr. Jakobsson i Popdan s.a.; Kendall 2002; Markham 1998). Ja sam se pak priklonila onim istraživačima koji, s obzirom na javni karakter internetskih razmjena, ne smatraju da identitet sudionika treba prikriti više negoli su ga oni sami prikriili uporabom nadimaka te stoga rabe one nadimke koje rabe i sami sudionici u razmjenama (vidi npr. Danet et al. 1997:8).

¹⁰ Avatar je najčešće neobavezna slikovna reprezentacija korisnika u obliku crteža, fotografije i sl. koja se poput nadimka pojavljuje u svakoj poslanoj poruci.

nalazi pored forumskog nadimka tog sudionika, kao i za još nekolicinu ostalih koji su istodobno i članovi uredništva stranica, nalazilo se i njegovo vlastito ime. Kako je pak riječ o javnoj osobi, nekadašnjem predsjedniku Iskoraka,¹¹ ime i fotografija znače ne samo njegovo prepoznavanje u krugu poznanika i prijatelja već i u širem krugu posjetitelja foruma koji ga osobno ne poznaju. Sličnih primjera ima još nekoliko. Riječ je o osobama koje se pojavljuju ili su se pojavljivale u javnosti kao, primjerice, predstavnici Iskoraka i drugih udruga, a u forumskoj razmjeni se koriste ili vlastitim imenom ili, češće, pseudonimom ne trudeći se ili nemajući namjeru skriti svoj izvanforumski identitet. Njihovo vlastito ime koje se ponekad pojavljuje u forumskim porukama može služiti kao uputnica kojom se tog forumskog sudionika lako može povezati sa stvarnom osobom. U jednoj od poruka na forumu iz srpnja 2006. godine tada novi glavni urednik portala Gay.hr poziva članove foruma na suradnju u kreiranju web-stranica. Ta je poruka potpisana vlastitim imenom i prezimenom urednika, ali je poslana na forum pod forumskim imenom, odnosno nadimkom. Ovdje nije trebalo tražiti poveznice između stvarne osobe i forumskoga autora: veza je vrlo jasna i nedvosmislena.

Osim aktivista ili drugih sudionika koji istupaju u javnosti pa mogu biti poznati širem krugu publike, ima na forumu i korisnika koji nisu javne osobe, ali također ne skrivaju svoj izvanmrežni identitet. Tako se, primjerice, u profilima ili pojedinim tematskim nizovima pojavljuju fotografije sudionika, ili se pak u porukama ispisuju sadržaji koji ne skrivaju svoje autore već daju razne podatke prema kojima ih njihovi poznanici ili prijatelji mogu lako prepoznati.

S druge je strane doista mnogo onih koji koristeći se pseudonimom skrivaju svoj izvanmrežni identitet. To znači da je posjetiteljima foruma, ali i mnogim – ili u pojedinim slučajevima svim – registriranim članovima nepoznat izvanmrežni identitet osobe koja se potpisuje u porukama objavljivanim na forumu. No znači li to da se oni lažno predstavljaju ostalim sudionicima ili pak nužno igraju identitetskim obilježjima?

Spolno/rodno predstavljanje nadimcima

Osvrnimo se sada nakratko – i dalje se držeći teme odabira nadimaka – na poigravanje spolnim ili rodnim identitetima o kojima pišu autori spomenutog teksta o virtualnoj zabavi pa recimo da se “skrivanje” identiteta ovdje nipošto ne svodi na zamjenu roda.

---

¹¹ Iskorak je udruga osnovana na početku 2002. godine u Zagrebu kao “grupa za promicanje i zaštitu različitih spolnih usmjerenja”. Kasnije postaje “Centar za prava seksualnih i rodnih manjina” (vidi www.iskorak.org). Jedan od prvih – i brojnih – Iskorakovih projekata bila je upravo izrada web-stranica Gay.hr. – kao “nacionalnog gay portala na mreži” – koje su od početka bile namijenjene širokom krugu korisnika, a ne samo članovima udruge.

Istina, spolno se ili rodno predstavljanje usložnjava osobitom važnošću pitanja spalnog/rodnog i seksualnog identiteta za seksualne i rodne manjine. Tom se pitanju ovdje posvećuje određena pažnja za razliku od većine ostalih internetskih, ali i stvarnoživotnih prostora u kojima se o tome ne vodi briga. Prilikom registracije na forum Gay.hr korisnik ispunjava elektronički obrazac u kojem su, umjesto uobičajena dva, ponuđena četiri odgovora na pitanje o spolu: muški, ženski, M2F (“male to female” ili “muško u žensko”) i F2M (“female to male” ili “žensko u muško”). Posljednje dvije mogućnosti popraćene su i objašnjenjem: “osoba je u procesu promjene spola”. Koliko god bila riječ više o formalnom negoli o nekakvom kvalitativnom aspektu, takva mogućnost ipak daje nove dimenzije pitanju spalnog/rodnog predstavljanja. Ne ulazeći ovdje u iznimno složenu i osjetljivu problematiku transseksualnosti i transrodnosti¹² – i ne baveći se u ovome radu tim segmentom forumske članstva – treba reći da u odabiru pojedine od ponuđenih opcija ovdje ne mora biti riječi o “klasičnim” prevarama niti o “klasičnim” identitetskim igrama koje zamjećuju istraživači internetskog prostora, već o stvarnoj potrebi da osoba izrazi svoj rodni identitet koji istodobno nije i onaj određen rođenjem. No na kraju krajeva članovi foruma koji odaberu opciju M2F jesu *korisnice*, a oni koji odaberu F2M *korisnici*. Dakle, četiri opcije se ipak smanjuju na samo dvije i inače uobičajene u ophođenju.

Što se tiče “zamjene roda” korisničkim imenom, za mnoge od nadimaka teže je, istina, reći je li riječ o muškim ili ženskim imenima, a osim toga moguće je da ženska osoba odabire nadimak koji inače vežemo za muški identitet i obrnuto. No čak i ako nadimak može u rodnom smislu zavarati ostale sudionike ili ih ostaviti u nedoumici je li riječ o ženskoj ili muškoj osobi, tekstovi koje sudionici ispisuju ne skrivaju stvarni rod osobe pod nadimkom.¹³ Zadržimo li se samo na lingvističkim oznakama, vidjet ćemo da govornici hrvatskoga jezika – pa i drugih jezika, primjerice talijanskoga (vidi npr. Mowbray 2002) – teško mogu, bez ulaganja velikog napora, kontinuirano i dugotrajno “glumiti” osobu roda koji nije njihov. No nije, dakako, riječ samo o “lingvistici”.¹⁴ Pišući o Goffmanovu “odavanju

¹² O temi “trećih” ili “trećerodnih” vidi Škokić 2004/2005. Upućujući na razloge slabe zastupljenosti te teme u antropološkim istraživanjima, autorica piše: “Razlog je tomu zasigurno u spomenutoj znanstvenoj polarizaciji ljudi na isključivo dvije kategorije kojoj mogu pripadati: muškom ili ženskom spolu te muškom ili ženskom rodu. Svi koji se nisu mogli ‘ugurati’ u zamišljene kućice spola i roda tretirani su kao psihološki devijantni ili biološki abnormalni. No, svijet takozvanih ‘trećih’ puno je kompleksniji od jednostavne podjele na kulturna ili prirodna ‘zastranjivanja’” (ibid.:34-35).

¹³ Tako se, primjerice, jedna od sudionica, na temelju nadimka, obraća drugoj kao da je muškarac: “vidim da si već unapred stvorio zaključak” (Angelina777), a ova joj odgovara “Ako ti nisi voljna potrošiti 5 sekundi da utvrdiš da sam žensko, zašto bih ja pet minuta na analizu tvojih razloga” (Maddox, “je li vam jasan koncept ‘outiranja’”, Aktivizam, ožujak 2007). Zabuna u vezi s rodom, kao i odgovor sudionice čiji je rod “pogrešno” shvaćen upućuju na to da je za prepoznavanje roda, i dakako ne samo roda, drugih sudionika potrebno više od poznavanja samog nadimka.

¹⁴ Teško je također dosljedno “glumiti” i obrazovanje, stručnost ili primjerice regionalnu pripadnost.

izraza” koje je puno teže kontrolirati od “davanja izraza”, odnosno od namjerno izrečenoga, iako su oba oblika “podložna namjernoj manipulaciji”, Judith Donath kaže: “Osoba može napisati ‘Ja sam žena’, ali održavanje stila i reakcija koje su uvjerljivo ženske za muškarca se može pokazati iznimno teškim” s obzirom na to da “iskustvo proživljavanja određene uloge uvelike utječe na sposobnost pojedinca da je dobro odigra: godine socijalizacije čine većinu žena vještima u igranju uloge žene u svojoj kulturi” (2004:136). To dakako ne isključuje mogućnost da se muški sudionici predstavljaju kao žene i obrnuto, dakle mogućnost lažnoga spolnog/rodnog predstavljanja, ali ipak umanjuje njegovu vjerojatnost. Da pak u primjerima odabira rodno neutralnog nadimka ili pak muškog nadimka kad je riječ o sudionici, to jest ženskoga kad je riječ o sudioniku, nije riječ o pokušaju lažnoga predstavljanja vlastita roda, svjedoči tekst koji sudionici ispisuju pod odabranim nadimkom.¹⁵ To znači da se, primjerice, ženska osoba s “muškim” korisničkim imenom ne skriva iza gramatičkih kategorija muškoga roda. Uporabom lingvističkih oznaka karakterističnih za jedan ili drugi (gramatički) rod sudionici pokazuju da im nije namjera lažno se rodno predstaviti.¹⁶

U svakom slučaju, kad je riječ o uporabi “lažnih” imena u internetskoj komunikaciji, ona je nešto složenija ili manje jednoznačna od lažnoga predstavljanja ili (rodnoga) maskiranja nadimkom koje opisuju autori spomenutog teksta.

Izostavljanje, a ne lažno predstavljanje

Forumski nadimak može, dakle, biti istovjetan vlastitu imenu ili različit od njega, a u oba su primjera moguće dvije opcije: i skriveni i otkriveni identitet potpisnika poruka. Kod skrivenog identiteta riječ može biti ponajprije o izostavljanju dijelova vlastita identiteta, kao što je vlastito ime, a ne o predstavljanju za nekog drugog. Uporaba nadimka koji se razlikuje od vlastita imena može biti samo konvencija koje se sudionici pridržavaju bez stvarne potrebe za zaštitom svog izvanmrežnog identiteta.¹⁷ To znači da nije univerzalno primjenjivo ono što kao razlog za uporabu pseudonima navodi Judith Donath. Ona, naime, kaže da je uobičajen razlog za uporabu pseudonima na tematskim skupinama očuvanje privatnosti. S obzirom na to da je riječ o javnim forumima u kojima autori “nemaju nadzor nad tim tko čita

¹⁵ Dosljedno igranje uloge “drugog spola/roda” nije ipak nepoznato na forumu Gay.hr, a zabilježeno je i izvan njegovih stranica (Zajović i Birčić 2005). No tu je riječ o svojevrsnoj predstavi koje su drugi sudionici uglavnom svjesni.

¹⁶ Moguća je, dakako, “dvostruka prijevara”: da, primjerice, muškarac odabire “muški” nadimak, a upotrebljava gramatičke kategorije ženskoga roda.

¹⁷ Uporaba nadimaka koji nisu vlastita imena nego više ili manje neobični pseudonimi može – barem na nekim forumima – biti u vezi sa činjenicom da isti nadimak, npr. vesna, ne mogu koristiti dvije osobe na istom forumu pa su sudionici na neki način prisiljeni – ne žele li rabiti varijante poput vesna1 ili vesna323 – izmišljati (neobična) korisnička imena.

njihove poruke”, pseudonimima se služe oni koji iz bilo kojeg razloga – neugode zbog vlastitog neznanja, zbog otkrivanja izrazito intimnih detalja, zbog tema koje su zakonski upitne – ne žele da se zna tko je autor poruke (2004:155). Iako to u velikoj mjeri može biti točno, pseudonimima se, kao što smo vidjeli, ipak koriste i oni koji nemaju potrebu zaštititi svoj izvanmrežni identitet pa je tada riječ samo o forumskoj konvenciji. Međutim, na forumima o kojima ovdje pišem, a u kojima sudjeluju i oni koji u stvarnome životu (još) nisu napravili iskorak,¹⁸ uporaba nadimaka kojom se skriva izvanmrežni identitet može biti ne samo konvencija već vrlo stvarna i jaka potreba sudionika. Riječ je, dakle, doista o svojevrsnom maskiranju, ali je ono drukčije kvalitete od maskiranja o kojemu govore autori spomenutog teksta o virtualnoj internetskoj zabavi. Namjera sudionika nije zavarati ostale, lažno se predstaviti, izdavati se za nekog drugog ili se pak igrati pojedinim komponentama svog identiteta, već se zaštititi od mogućeg prepoznavanja, to jest povezivanja forumске i izvanmrežne osobe. Lažno predstavljanje pretpostavlja da su ostali sudionici zavarani: da komuniciraju s osobom za koju misle da je netko drugi, a tome, barem većinom, čini se, ovdje nije tako.¹⁹ Sama uporaba nadimka ni na drugim internetskim okupljalištima nije lažno predstavljanje jer je regulirana forumskim pravilima. Svaki sudionik zna da, primjerice, *spunch* nije izvanmrežno ime osobe koja je taj nadimak odabrala za svoje predstavljanje na forumu. Tako ni uporaba nadimaka kao što su Jasna Zlokić ili Ivo Sanader, dakle preuzimanje imena neke od javnih osoba, nije zapravo lažno predstavljanje: svaki sudionik zna da se iza tih nadimaka kriju neki drugi ljudi, a ne “vlasnici” tih imena iz stvarnoga života. Također, pojedine očite netočnosti poput izražene dobi u profilima korisnika, primjerice 88 godina ili upisani gradovi i države za koje je malo vjerojatno da sudionici u njima žive, primjerice Vanuatu ili Bahami, koje u tematskom nizu o *lažima i glupostima u profilima* spominje jedan od korisnika, nisu prave prevare. Ostali sudionici znaju ili barem pretpostavljaju da određena

¹⁸ Riječ je o jednom od prijevoda engleskog izraza *coming out*, koji je pak kraća verzija sintagme “coming out of the closet”, što se kod nas prevodi kao “izlazak iz tišine / šutnje / sjene” (Bijelić i Bosnac 2002) ili kao “izlazak iz ormara” (Žegura 2006:18). Osim izraza *coming out* ili, rjeđe, iskorak, često se – pa i na forumima o kojima je ovdje riječ – koriste razne (kroatizirane) varijante izraza *coming out*, poput “autanje” ili “outanje” (usp. Žegura 2006:18).

¹⁹ Dugotrajnost forumске interakcije, odnosno višegodišnje sudjelovanje mnogih u forumskoj razmjeni, zatim međusobno poznavanje pojedinih sudionika i u izvanmrežnome životu te istraživačko dugotrajno praćenje foruma koje omogućuje stvaranje koliko-toliko konzistentne slike o sudionicima i uočavanje elemenata koji bi upućivali na “izmišljenost” forumске osobe, upućuju na to da dominantna obilježja foruma nisu povezana s identitetskom igrom ili lažnim predstavljanjima. To istodobno ne znači da su forumsko ponašanje i forumska osoba identični onima u stvarnome životu. Ljudi se u različitim kontekstima, prostorima, s različitim drugim ljudima, različito ponašaju, prilagođavaju, naglašavaju ili potiskuju neke svoje osobine (usp. Gofman 2000), a računalno posredovana komunikacija im – zbog anonimnosti, odnosno nedostatka fizičkih znakova – samo daje veću mogućnost kontrole nad “predstavljanjem”.

izražena dob nije i stvarna dob korisnika ili da neki “egzotični” grad nije doista i njegovo mjesto stanovanja.²⁰

Iskušavanje stvarnog identiteta

Iako je, dakle, uporaba pseudonima umjesto vlastitih izvanmrežnih imena forum-ska konvencija, pseudonimnost ipak može imati i posebna značenja. Njezina je vrijednost upravo u mogućnosti da se sudionici predstavljaju onakvima kakvi jesu – da, dakle, ne taje, u ovome slučaju, svoju homoseksualnu orijentaciju²¹ – a da su zaštićeni od javnosti. Sudionici foruma koji se okupljaju oko tema glazbe, nogometa ili, poput onih o kojima je pisala Nancy Baym, televizijskih sapunica, nemaju istu potrebu za pseudonimnošću kao sudionici koji govore o vlastitoj homoseksualnosti ili pak o bilo kojoj drugoj temi, ali ne skrivajući – u tom internetski posredovanom svijetu – svoju homoseksualnu orijentaciju. Određeni broj sudionika skriva od izvanmrežne okoline ili dijela okoline svoju seksualnu orijentaciju te se ni na forumu ne želi predstaviti pravim imenom – točnije, bez obzira na vrstu upotrijebljenog nadimka, ne skrivajući svoj izvanmrežni identitet – znajući da su poruke koje se na njemu objavljuju dostupne svakomu tko ima pristup internetu. Sudjelovanje u forumu na neki način omogućuje njegovim korisnicima da u javni svijet – jer forum doista jest svojevrsni javni svijet – eksplicitno ili implicitno iznose ono što pripada, ili što misle da pripada, njihovoj intimi a da time ne ugrožavaju vlastitu privatnost.

---

²⁰ Pojedini sudionici ostavljaju u profilima krive podatke ne nastojeći u porukama skriti njihovu netočnost. Tako, primjerice jedna od forumašica, odgovarajući na pitanje “Što ste sve izlagali odnosno promjenili radi fore ili čega već u svom profilu tako da ne odgovara činjeničnom stanju?”, zapisuje: “Grad i država – oni koji citaju forum, pisu.. znaju odakle sam.. jer cu to spomenuti gdje se spominje.. a ‘laz’ je jer ne zelim da me peglaju bosanske mahaluse/mahalci” (Internetowska, “Laži i gluposti na profilima?!”, Coffee Lounge, ožujak 2007). Slično zapisuju i dvojica sudionika istog tematskog niza:

“Nisam lagao, samo nisam napisao istinu.

I do it for fun... ionak se grozim profila i koristenja istih za pronalazak, cega vec ne... pa tak kad mi dopizdi da me ljudi zlostavljaju onda promjenim prebivaliste da im ne ispadnem na trazilici.

A bio sam i 84 godine stara lezba i imao bio sam u lebijskoj vezi sa samim sobom etc...

It's fun. It's my profile and I'm free to do whatever I wanna do” (Malchik).

“Ja ne želim da se moj profil izlistava na tražilici i da mi dosađuju ljudi koji bi se htjeli upoznavati pa imam već četiri godine staža kao muška lezbijka od 49.g iz Vatikana” (A4R).

²¹ Iako to isključuje pojedine seksualne i rodne manjine, koje barem djelomično ili potencijalno sudjeluju u radu foruma, te na neki način podržava “binarnost heteroseksualnost-homoseksualnost” (Mediji i LGBT zajednica 2004:18), u tekstu rabim izraz “homoseksualno”, kao u sintagmi “homoseksualna orijentacija”, kada govorim o sudionicima foruma, i muškarcima i ženama istospolne orijentacije.

Riječ je ovdje možda i o onome što bi se moglo nazvati iskušavanjem (vlastitog) identiteta na mreži koji je prikriven ili zatumljen u stvarnome životu ili iskušavanju mogućeg – željenog – identiteta. Naime, osoba u zaštićenom prostoru kojim se kreću osobe iste spolne orijentacije, i u kojem je njezin izvanmrežni identitet nepoznat užoj i široj ili samo široj okolini na mreži, iskušava, vježba, objavljuje onaj dio svog identiteta – homoseksualnost – koji još nije otvoreno podijelila s drugima, a ponekad možda ni sama sa sobom. Tako osoba može iskusiti što znači biti netko drugi ili ponašati se, govoriti kao netko drugi u usporedbi s vlastitim ponašanjem i govorom u izvanmrežnim prostorima. Bivanje drugim u ovom primjeru značilo bi zapravo bivanje sobom, ali je drukčije – u nekim aspektima – od bivanja sobom u stvarnom životu. Ili, kako to opisuje Jennifer Brayton, “vjerovanje u anonimnost i distancu može (...) objasniti zašto se žene osjećaju sigurnima koristeći Internet za istraživanje svojih seksualnih identiteta bez prethodnog sukoba s bi/lezbijским fobijama stvarnog svijeta” (1999:195).

Tako se ovdje, unatoč utemeljenim kritikama zamisli o igranju identitetima na mreži (vidi npr. Campbell 2004; Kendall 2002; Nakamura 2004) o kojima će u nastavku biti riječi, a kojima pripadaju i ovdje iznesena zapažanja o uporabi forumskih nadimaka, vrijednom pokazuje jedna – moglo bi se reći – varijanta eksperimentiranja identitetom.

Još jednom o igranju identitetima

Valja odmah naglasiti da se zapažanja o identitetskim igrama uglavnom temelje na istraživanjima ponašanja sudionika samo određenih oblika računalno posredovane komunikacije – ponajprije različitih “tekstualno zasnovan(ih) više-korisnički(h) okoliš(a) virtualne stvarnosti” (Bruckman 1999:184) za koje se često preuzima zajednički naziv MUD,²² a u kojima sudionici “preuzimaju uloge novo-srednjovjekovne avanturističke igre” te “istražuju imaginarne položaje subjekata u komunikaciji s drugima” (Poster 2001:127). Nije stoga uputno zamisao o identitetskim igrama prenositi na računalno posredovanu komunikaciju u cjelini kao što se to ponekad čini pa se tako, primjerice, kaže da sama “gramatika medija računalno posredovane komunikacije uključuje sintaksu identitetske igre: novi identiteti, lažni identiteti, višestruki identiteti, identiteti koji se ispituju, dostupni su u različitim manifestacijama medija” (Rheingold 1993). Istraživanja raznih drugih oblika internetske komunikacije pokazuju da se oni često temelje na vrijednostima drukčijima od namjerno “lažnog predstavljanja” ili “igranja identitetima” (vidi npr. Baym 2000; Donath 2004). Tako su, primjerice, za razliku od brojnih MUD-ova koji su i “stvorenii kao fantastični svjetovi”, asinkrone računalno posredovane

²² MUD je kratica za engl. *Multi User Domains* (više-korisničke domene) ili *Multi User Dungeons* (više-korisničke tavnice).

tematske skupine najvećim dijelom zamišljene kao “neizmišljajni svijet”: iako se predodžbe o “pravom” identitetu na različitim tematskim skupinama razlikuju, “osnovna je pretpostavka da su korisnici oni za koje se predstavljaju” (što dakako ne znači da i u tim okruženjima nema primjera identitetskih prijevara) (Donath 2004:126). Zato je važno internetskim temama pristupati kontekstualno: ne odvajati ih od njihova (društvenog) okruženja, odnosno smještaja. Internetska “mjesta” se međusobno razlikuju i to treba imati na umu i kad je riječ o identitetskim temama na mreži. Osobne web-stranice, primjerice, ili razmjena elektroničkom poštom, sudjelovanje u raznim internetskim raspravama te mnogi drugi noviji načini uporabe informacijsko-komunikacijskih tehnologija, ne uklapaju se u sliku o internetu kao mjestu koje ključno određuje zamjena ili izmišljanje identiteta (Döring 2002; Kennedy 2006; Miller i Slater 2000; Robinson 2007).

No pokazuje se čak da i u MUD-ovima, kao najeksponiranijim oblicima računalne komunikacije u vezi s igranjem identitetima, samo manji dio sudionika prakticira, primjerice, zamjenu roda (Roberts i Parks 2001). Lori Kendall u tekstu kojim se, između ostalog, zalaže za istraživanje internetskih interakcija kao neodvojivih od “društvenog i političkog konteksta unutar kojeg sudionici žive svoje svakodnevne živote” (1999:58), kritizira tekstove koji karakteriziraju MUD-ove kao mjesta za “igranje uloga”: “Iako mnogi MUD-ovi potiču ‘igranje uloga’, drugi to ne čine, a tipovi ‘igranja uloga’ također variraju” (1999:68). Osim toga, riječ je ovdje i o teškoćama u uživljavanju u uloge koje spominju i “zagovornici” igranja identitetima na mreži (Danet 1998:145).

Onaj pak dio internetske komunikacije koji je zaista pretežno obilježen identitetskim igrama – ili je kao takav zamišljen (vidi npr. Berman i Bruckman 2001) – pokazuje se u mnogim istraživanjima kao manje emancipatorski negoli što su to nastojali pokazati pojedini autori oduševljeni potencijalom mreže da mijenja postojeće odnose među ljudima i odnose ljudi prema samima sebi. Pokazuje se da se obrasci ponašanja i uspostavljene hijerarhije ili odnosi moći, stereotipi i diskriminacijska praksa unatoč potencijalu mreže da ih mijenja prenose iz stvarnog svijeta u onaj elektronički (vidi npr. Nakamura 2004). Pojedine se pak identitetske igre svode na najobičnije prevare: “Heteroseksualni muškarci se često pretvaraju da su djevojke (...) misleći da će im maskiranje olakšati uspjeh kod ‘pravih’ djevojaka. Ali sve se vraća, sve se plaća: obično se ispostavlja da su djevojke koje ti tipovi sreću zapravo drugi tipovi pod virtualnim maskama. Pogledajmo istini u oči, mozaik informacija kojima je oblikovana većina heteroseksualnih muškaraca karakterizira monotona autoreferencijalnost: sve se to samo unedogled vrti i ponavlja u zavijucima petlje stalno istoga”, kaže citat (Shaviro, prema Mc Rae 1996:79) koji neodoljivo podsjeća na sadržaj brojnih “erotskih” karikatura koje se prosljeđuju elektroničkom poštom ili se pak mogu naći na mreži.²³

²³ Jedna od takvih karikatura, pod naslovom “Poštenje na internetu” prikazuje dvoje ljudi koji, svatko u svojoj sobi, sjede za računalima i međusobno se dopisuju. Starija žena, mršavih nogu

Kada se, dakle, iznimno složena i suptilna tema konstruiranosti i višestrukosti, promjenjivosti, nepotpunosti i fragmentiranosti identiteta jednostavno prevede u svakodnevicu korisnika interneta, na djelu je svakako banalizacija. Umjesto vremenske, prostorne, situacijske kontekstualiziranosti identiteta kao procesa, dobivamo identitete koje možemo mijenjati poput odjevnih predmeta, izmjenjivati ih s drugima, raditi s njima što nas je volja, mijenjati ih “kako nam odgovara” (Bromberg 2001:198).

Ipak, shvati li se u ovome tekstu već spomenuto “iskušavanje identiteta” kao dio identitetske igre – ili kao jedna njezina suptilnija varijanta – onda bi se i u kontekstu foruma o kojima ovdje pišem moglo govoriti o identitetskoj igri ili, točnije, o identitetskom eksperimentiranju. Riječ je dakle o iskušavanju i objavljivanju onih elemenata identiteta koji su u stvarnom životu u većoj ili manjoj mjeri prikriiveni, modificirani, potisnuti, u svakom slučaju drukčije izraženi negoli su to u internetski posredovanom okruženju, na “virtualnoj pozornici” koja omogućuje vježbanje identiteta (usp. Addison i Comstock 1998). Umjesto o eksperimentiranju identitetima koje se svodi na puku igru ili eksperiment radi eksperimenta samog, ovdje je riječ o iskušavanju identiteta koji je itekako važan u stvarnome životu, koji je zapravo onaj *stvarni* identitet. Do sličnoga zaključka dolazi autor jednog od tekstova posvećenih računalno posredovanoj komunikaciji među korisnicima homoseksualne orijentacije: ljudi doista žele isprobavati različite identitete, ali računalno posredovana komunikacija onima homoseksualne orijentacije – koji često prožive svoj život krijući taj navitalniji aspekt svojih identiteta – ponajprije omogućava da isprobavaju svoj *stvarni* identitet (Shaw 1997:144; istaknula I.P.).

Simbolični *coming out*

Iskušavanje identiteta na mreži povezano je i s jednom od središnjih tema vezanih za seksualne i rodne manjine, s temom *coming outa* ili iskoraka. *Coming out* je proces “kojim homoseksualna osoba (...) otkriva svojoj okolini seksualnu orijentaciju” (Bijelić i Bosanac 2002), odnosno dijeli je s drugima, a odnosi se

---

obuvenih u ogromne ružičaste papuče u obliku zeca, opuštenu trbuha, u grudnjaku i gaćicama, s uvijačima na glavi i cigaretom u ustima, s jedne je strane internetske veze. Na drugoj je strani iznimno debeli muškarac, ćelav i dlakav, u neuglednom donjem rublju, okružen praznim limenkama pića i ostacima hrane. On sjedi za računalom i piše: “Ti si model? Super!” te nastavlja poruku opisujući sebe kao erotskog plesača i sportaša. Na kraju još postavlja primateljici poruke i pitanje “Koji si znak?”. Sadržajno slična karikatura naslova “Kiberseks” prikazuje pak višestruku prevaru: “Imam dugu plavu kosu koja se spušta sve do mojih velikih grudi. Moje crvene usne su sočne”, utipkuje za računalom veliki, debeli, dlakavi muškarac s tetovažom sidra na desnom ramenu, odjeven u potkošulju, s bradom, ogromnoga nosa i s naočalama te od pohote isplaženim jezikom i kapljicama znoja koje frcaju posvuda. “O Rita! Moje mišićavo tijelo trese se od požude. Želim te odmah!”, odgovara jednako zajapureni muškarac, isplažena jezika, čije se mršavo, slabo tijelo dobro vidi ispod oskudne potkošulje koju nosi.

i na “proces samospoznaje, otkrivanja i priznavanja homoseksualnog identiteta samome sebi” (ibid.), odnosno na proces prihvaćanja tog identiteta.²⁴ Riječ je ponajprije o dijeljenju, otkrivanju svoje seksualne orijentacije²⁵ užoj okolini, “tzv. značajnim drugima”, onima koji su važni u životu osobe koja se odlučuje na *coming out* (ibid.), ali može uključivati i otkrivanje seksualne orijentacije široj okolini ili čak javnosti.²⁶

Tako se i javno objavljivanje imena osoba ne-heteroseksualne orijentacije na stranicama domaćih tiskovina u listopadu 2005. godine²⁷ može shvatiti kao svojevrsan, iako specifičan, *coming out* hrvatskoj javnosti. I tu je riječ o pitanju “imenovanja”, ali ovaj put izvan okvira forumskoga prostora. Tada je, naime, u pojedinim novinama objavljen oglas s masno otisnutom rečenicom “Ne želim se više skrivati!” i tekstem “Malo je toga što nas čini različitim, a puno je toga što nas čini sličnim. Preispitaj svoje predrasude” (vidi npr. *Jutarnji list* 11. listopada 2005:40). Oglas je sadržavao preko tisuću imena ispisanih u nizu, a pored svakog su imena otisnute godine i seksualna orijentacija “imenovanih”. Primjerice, “Dijana 26 L”.²⁸

S obzirom na to da se na temelju objavljenog imena – bez prezimena – i dobi ne može prepoznati, barem ne sa sigurnošću, osoba koja je svoje ime odlučila objaviti u oglasu, riječ je ponajprije, kako to objašnjavaju i organizatori toga projekta pod nazivom “Coming out” iz Iskoraka, o simboličnom *coming outu* ili iskoraku u javnost.²⁹ U tekstu objavljenom na stranicama Gay.hr, na kojima su se prikupljala imena objavljena u oglasu, između ostaloga piše: “Pokažimo se našim sugrađanima, napravimo simboličan *coming out* (...) Ovim simboličnim postupkom svatko može reći svijetu da je drugačiji/ja”. Osim što se projektom željelo potaknuti na iskorak ili na razmišljanje o iskoraku one koji svoju seksualnu orijentaciju nisu podijelili s drugima, željelo se potaknuti i ostale u društvu da se

²⁴ Neki smatraju da je umjesto o “otkrivanju” drugima možda primjerenije govoriti o “dijeljenju” svog identiteta ili “jednog važnog dijela sebe” s drugima (gay.hr/comingout05/pitanja.php, listopad 2005), a umjesto o “otkrivanju i priznavanju” samome sebi, može se govoriti o prihvaćanju (comingout.gay.hr/stojecomingout.php, listopad 2005).

²⁵ *Coming out* je zapravo doživotni proces s obziromna to da “(ž)ivimo u društvu u kojem se pretpostavlja da smo svi hetero” (gay.hr/comingout05/pitanja.php, listopad 2005).

²⁶ Poznati primjer javnog *coming outa* u Hrvatskoj jest onaj Dražena Ilinčića, novinara Hrvatske televizije, u HTV-ovoj emisiji *Otvoreno 2005. godine*.

²⁷ 11. listopada slavi se kao Dan *coming outa*.

²⁸ Legenda na dnu oglasa objašnjava značenje akronima: “G – gej/gay/homoseksualac, L – lezbijka, B – biseksualac/ka, T – transrodna osoba, Q – queer, H – heteroseksualac/ka koji podržava ovaj projekt”.

²⁹ Sličan simbolični *coming out* napravili su oni koji su u organizaciji lezbijske organizacije LORI, u sklopu kampanje za prihvaćanje i smanjenje diskriminacije prema pripadnicima seksualnih i rodničkih manjina, u novinama objavili svoje priče potpisane imenom i godinama ili pak anonimno (vidi npr. *Feral Tribune*, 3. kolovoza 2007, str. 17). Ipak, ovdje je veća vjerojatnost prepoznavanja potpisnika s obzirom na ispričanu vlastitu priču upućenu članovima obitelji.

“pitaju i razmišljaju”. Tekst tako kaže: “Prepoznaj ovo kao priliku da učiniš nešto, da pokažeš Hrvatskoj da ima dosta ljudi druge seksualne orijentacije”.

Objava imena – o kojoj se, u danima koji su joj prethodili, pisalo i na novinskim stranicama, uglavnom senzacionalistički – postala je temom na web-forumima o kojima ovdje pišem. Tako o spomenutom dvostrukom cilju akcije u jednoj od poruka na forumu Gay.hr piše jedan od pokretača akcije:

ovo je određeni način da se LGBTIQ populacija afirmira, da oni koji ne mogu napraviti pravi coming out naprave simboličan, da skupe hrabrosti (...) Većini je korak napraviti i simboličan coming out, podržimo ih (...) Tek je drugi cilj akcije pokazati se sugrađanima (Zack, rujan 2005).

Komentirajući objavu imena i reakcije na oglas, kolumnistica *Glasa Slavonije* zapisuje: “ne treba im se čuditi što na kraju ipak nisu imali hrabrosti za pravi ‘coming out’ – objavu svog opredjeljenja i imenom i prezimenom,³⁰ jer u ovom društvu bi tada za njih mnoga vrata bila zauvijek zatvorena” (Pavlović 2005). Komentirajući i neobjavljivanje prezimena u oglasu, Žarko Puhovski, tadašnji predsjednik Hrvatskog helsinškog odbora, kazao je: “To je taman primjereno za društvo u kojemu živimo. Iznošenje punog imena i prezimena gaya ili lezbijke, nažalost, u našoj zemlji može biti vrlo neugodno i opasno. Moramo razumjeti te ljude, oni nipošto nisu kukavice, štoviše, možda je upravo razumno izaći samo s imenom s obzirom na realne društvene vrijednosti koje danas prevladavaju u Hrvatskoj” (Belak-Krile 2005).

Iskorakova akcija objavljivanja imena posredno upućuje i na posebnu vrijednost pseudonima na ovim i sličnim forumima – pa joj je stoga ovdje i posvećena pažnja – te također na vrijednost iskušavanja *coming outa* u prostorima koji ne uključuju fizičku prisutnost osoba niti njihova identifikacijska obilježja, to jest obilježja kojima se neka osoba može identificirati kao upravo ta osoba. U tekstu o akciji, kao dio odgovora na pitanje “Kome reći svoju seksualnu orijentaciju?”, nudi se i rečenica koja upućuje na mogućnost ostvarivanja prvih koraka u izlasku iz šutnje upravo na internetu, anonimno, odnosno pod forumskim nadimkom: “Možete to prvo napraviti online, zadržavajući svoju anonimnost”. Na vrijednost računalno posredovanih prostora za *coming out* upućuje i tekst o mladima homoseksualne i biseksualne orijentacije u kojemu se internet opisuje kao “prostor i vrijeme za sigurno vježbanje procesa coming outa” (Addison i Comstock 1998:374). O sličnome govori i jedan od ranih tekstova o prednostima računalno posredovane komunikacije za one homoseksualne orijentacije (Silberman 1994). U njemu autor piše o mladima koji su nekad morali čekati da dovoljno odrastu kako bi mogli ući u bar³¹ da bi sreli druge ljude homoseksualne orijentacije: sada

³⁰ Nije ovdje ipak, navodno, riječ (samo) o hrabrosti. Organizatori akcije objašnjavaju neobjavljivanje prezimena ponajviše mogućnošću zlorabe, to jest nemogućnošću provjere identiteta svih potpisnika.

³¹ Uspoređujući računalno posredovane prostore u kojima se susreću pripadnici seksualnih i rodni manjina s prostorima u stvarnome svijetu, ponajprije s gej i lezbijkim klubovima, razni autori

im *online* interakcija omogućuje da skinu masku u sigurnom, zaštićenom prostoru u kojem se mogu predstaviti i progovoriti svojim mislima i riječima, a ne svojim fizičkim izgledom (ibid.).

Zaključujući ove odlomke o simboličnom iskoraku na mreži treba još reći da sam proces *coming outa* u virtualnom prostoru ne mora biti – a čini se da na praćenim forumima i nije – ni na koji način vezan za korisnička imena ili nadimke. Naime, to što je netko odlučio napraviti iskorak u izvanmrežnome životu, ne znači da će to imati ikakav utjecaj na njegovo korisničko ime, odnosno da će biti povezano s preuzimanjem novoga korisničkog imena koje bi bilo istovjetno izvanmrežnom imenu forumskog sudionika. To znači da odabir pseudonima umjesto imena nije ili ne mora biti povezan sa “skrivenošću” ili “otkrivenošću” seksualne orijentacije u izvanmrežnome životu.³² Korisnička imena u velikoj su mjeri, čini se, neovisna o izvanmrežnim imenima iako, dakako, često nastaju na temelju nekakvih stvarnoživotnih referenci.

Različite razine anonimnosti

Kao što se iz izloženoga moglo vidjeti, pseudonimno sudjelovanje – sudjelovanje pod forumskim nadimkom koji se ne poklapa s izvanmrežnim imenom – može, ali i ne mora istodobno biti anonimno sudjelovanje, ovdje u smislu sudjelovanja kojim stvarnoživotni identitet sudionika ostaje nepoznat drugim sudionicima. Što se same anonimnosti tiče mogli bismo reći da je ona ovdje višeslojna i višeznačna.³³ Važno je primijetiti da se mnogi sudionici međusobno poznaju i družu i izvan forumskog prostora, da je forumska komunikacija samo dio njihove cjelokupne interakcije koja uključuje i stvarnoživotne prostore. Stoga je internetska ano-

zaključuju o njihovoj sličnosti (vidi npr. Campbell 2004; Correll 1995). U takvim su, i mrežnim i stvarnoživotnim prostorima “gejevi i lezbijke (...) prirodna većina” (Dawson, prema Wakeford 2001:404). David F. Shaw, također, uvodeći analogiju između računalno posredovanih i onih drugih prostora namijenjenih okupljanjima gejeva, to ovako opisuje: “Koji god bio razlog odlasku u gej bar, ima nešto utješno i uzbudljivo u činjenici da je to jedno od samo nekoliko mjesta u društvu gdje se na temelju pukog prisustva može pretpostaviti da su svi gosti gej” (ibid.:137).

³² S druge strane, ne-odabir pravog imena može donekle biti povezan sa “skrivenošću” seksualne orijentacije, osobito kod onih koji nose rijetka imena. Tako, primjerice, jedan od forumaša, komentirajući oglas s imenima, piše: “Ja svoje ime nisam upisao samo iz razloga što sam do sada susreo samo jednog tipa u HR što se zove kao ja, pa iako frendovi znaju, nema potrebe da znaju baš svi... inače bravo za akciju. Lako se upsat i nekom Zoranu ili Hrvoju npr” (Scorp RI, “Iskorak sutra objavljuje oglas s imenima homoseksualaca”, Coffee Lounge, listopad 2005).

³³ Razni istraživači problematiziraju koncept anonimnosti pa tako, primjerice Helen Kennedy smatra da on fiksira odnos između “biti anonimnan” i “osjećati se anonimno”, odnosno, da ne razlikuje jedno od drugoga (2006:866), a Janne Bromseth upućuje na važnost razlikovanja stvarne dostupnosti nekog sadržaja na internetu od percepcije ili iskustva sudionika o (ne)dostupnosti tog sadržaja (2002), što je također usporedivo s razlikovanjem biti anonimnan i osjećati se anonimno, odnosno misliti da si anonimnan.

nimnost tada drukčije kvalitete od one – također prisutne na forumima o kojima je riječ – u kojoj sudionici komunikacije ne znaju o drugim sudionicima ništa osim onoga što ovi sami odluče “objaviti”, to jest ništa osim onoga što mogu ili misle da mogu iščitati iz teksta na ekranu pa im je nemoguće usporediti tekstualno predstavljanje s ponašanjem i osobinama stvarne osobe koja se iza njega “krije”. Kada se sudionici međusobno poznaju i u stvarnome životu, tada je vrijednost anonimnosti ponajprije određena odnosom prema okolini, široj zajednici za koju skupina želi ostati zatvorena. Međutim, pojedine sudionike mogu “prepoznati” i oni izvan užeg kruga sudionika foruma, njihovi prijatelji ili poznanici, s obzirom na to da ne nastoje skriti razne elemente iz svoga izvanforumskeg života. One koji istupaju u javnosti može pak “prepoznati” i šira publika jer otvoreno govore o svojim aktivnostima ili se i ne “skrivaju” iza pseudonima pa je njihovu mrežnu aktivnost moguće povezati s javnom osobom. To je zasigurno u vezi i sa činjenicom da je s forumom Gay.hr povezana grupa čija je jedna od glavnih zadaća upravo *iskorak* u javnost, dakle, zajedničko, javnosti otvoreno djelovanje radi mijenjanja društvenih odnosa i položaja pripadnika seksualnih i rodnih manjina.³⁴ Pojedini sudionici foruma istodobno su i članovi Iskoraka ili drugih udruga koje primarnu zadaću imaju u stvarnom a ne u virtualnom svijetu.

Moglo bi se, dakle, zaključiti da postoji više razina anonimnosti – kao i neke međurazine – u ovom obliku internetske komunikacije. Na jednoj je razini riječ o anonimnom sudjelovanju u kojem nitko u elektroničkom okruženju ne zna tko je “prava” osoba, na drugoj se razini uočava anonimnost naspram šire okoline, a na trećoj anonimnost potpuno nestaje. Dakako, tu je riječ o procesima, a ne o za svagda utvrđenim “stanjima”.

I na kraju, možda je – umjesto igranja identitetima i lažnog predstavljanja – traganje za stabilnošću identiteta, potreba za nekim čvrstim točkama koje bi se iz kiberprostora mogle seliti u stvarni život – zajedno s potrebom za druženjem, iskazivanjem mišljenja, komentiranjem, ispisivanjem vlastitih rečenica, sukobljavanjem, svađanjem i podržavanjem, što je sve dio forumske interakcije – ona točka oko koje se mogu isplesti vrijednosti elektroničkog okupljanja za mnoge sudionike ovih foruma. Ili, točnije, da stvarni život – zbog predrasuda, diskriminacije, heteronormativnosti i poželjnog načina ponašanja koji isključuje sve po bilo čemu drukčije pa tako i osobe homoseksualne orijentacije³⁵ – potiče na skrivanje ili konstruiranje “lažnog” identiteta, a da mrežni život daje određenu stabilnost, prostor za izgradnju sebe u onim aspektima koji se inače ovako ili onako potiskuju. Izgradnjom ili priznavanjem i prihvaćanjem takvog identiteta na mreži povećavaju se, čini se, i sposobnosti za njegovu “prenošenje” u svakodnevni

³⁴ Osnivanje foruma namijenjenih seksualnim i rodnima manjinama također je i svojevrsan *coming out* na kolektivnoj razini.

³⁵ Vidi npr. Izvještaje o stanju ljudskih prava seksualnih i rodnih manjina u RH Pravnog tima Iskoraka i Kontre od 2002. do 2009. godine.

izvanmrežni život i za aktivno zauzimanje za njegovo priznavanje i prihvaćanje od drugih. Pojednostavljenim, shematiziranim ili reduciranim “nizom” koji nikako ne treba shvatiti kao univerzalno primjenjiv pa niti primjenjiv na sve ili većinu sudionika foruma, mogla bi se tema “homoseksualne anonimnosti” prikazati na putu od “anonimnosti” (skrivenosti) u stvarnome životu preko anonimnosti u *online* životu do otkrivanja ili iskoraka na mreži te, konačno, do otkrivanja i iskoraka u svim aspektima života. Time se elektroničko, internetsko okruženje smješta u cjelinu života kao neodvojiv dio nečijeg bivanja, a ne kao neka druga stvarnost, neki drugi, virtualni svijet potpuno odvojen od svijeta u kojemu živimo svoje svakodnevne a, kako se pokazuje, zapravo jedine živote.

NAVEDENA LITERATURA

- Addison, Joanne i Michelle Comstock. 1998. “Virtually Out. The Emergence of a Lesbian, Bisexual, and Gay Youth Cyberculture”. U *Generations of Youth. Youth Cultures and History in Twentieth-Century America*. J. Austin i M. Willard, ur. New York, London: New York University Press, 367–378.
- Baym, Nancy. 2000. *Tune In, Log On. Soaps, Fandom, and Online Community*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Belak-Krile Anita. 2005. “Homići još daleko od neona”. *Slobodna Dalmacija*. <http://www.slobodnadalmacija.hr/20051012/zadnjastrana02.asp>.
- Bell, David. 2001. *An Introduction to Cybercultures*. London, New York: Routledge.
- Berman, Joshua i Amy Bruckman. 2001. “The Turing Games. Exploring Identity in an Online Environments”. *Convergence* 7/3:83–102.
- Bijelić, Nataša i Gordan Bosanac. 2002. “Homoseksualnost”. <http://www.plivazdravlje.hr/?section=arhiva&acat=y&cat=y&id=934&show=1>.
- Brayton, Jennifer. 1999. “Ženski volim/mrzim odnos prema Internetu”. U *Cyberfeminizam [ver 1.0]*. I. Marković, ur. Zagreb: Centar za ženske studije, 193–202.
- Bromberg, Heather. 2001. “Jesu li MUD-ovi zajednice? Identitet, pripadnost i svijest u virtualnim svjetovima”. U *Kulture interneta. Virtualni prostori, stvarne povijesti i živuća tijela*. R. Shields, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 197–209.
- Bromseth, Janne C. H. 2002. “Public Places – Public Activities? Methodological Approaches and Ethical Dilemmas in Research on Computer-Mediated Communication Contexts”. U *Researching ICT's in Context*. A. Morrison, ur. Oslo: InterMedia, 33–61.
- Bruckman, Amy S. 1992. “Identity Workshop: Emergent Social and Psychological Phenomena in Text-Based Virtual Reality”. <http://www.cc.gatech.edu/fac/Amy.Bruckman/papers/index.html>.
- Bruckman, Amy S. 1999. “Zamjena roda na Internetu”. U *Cyberfeminizam [ver 1.0]*. I. Marković, ur. Zagreb: Centar za ženske studije, 183–192.
- Campbell, John Edward. 2004. *Getting It On Online. Cyberspace, Gay Male Sexuality and Embodied Identity*. New York, London, Oxford: Harrington Park Press.

- Correll, Shelley. 1995. "The Ethnography of an Electronic Bar". *Journal of Contemporary Ethnography* 24/3:270-298.
- Danet, Brenda, Lucia Ruedenberg-Wright i Yehudit Rosenbaum-Tamari. 1997. "Hmmm... Where's That Smoke Coming From? Writing, Play and Performance on Internet Relay Chat". *Journal of Computer-Mediated Communication* 2/4. <http://jcmc.indiana.edu/vol2/issue4/danet.html>.
- Danet, Brenda. 1998. "Text as Mask: Gender, Play, and Performance on the Internet". U *Cybersociety 2.0. Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*. S. G. Jones, ur. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 129-158.
- Donath, Judith S. 2004. "Identitet i prijevare u virtualnoj zajednici". U *Etnografije interneta*. R. Senjković i I. Pleše, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Ibis grafika, 125-159.
- Döring, Nicola. 2002. "Personal Home Pages on the Web: A Review of Research". *Journal of Computer-Mediated Communication*, 7/3. <http://jcmc.indiana.edu/vol7/issue3/doering.html>.
- Goffman (Goffman), Erving. 2000 (1959). *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.
- Izveštaji o stanju ljudskih prava seksualnih i rodnih manjina u RH Pravnog tima Iskoraka i Kontre za razdoblje od 2002. do 2009. godine. <http://www.iskorak.org/promobox/publikacije> ili http://www.kontra.hr/cms/index.php?option=com_content&view=category&id=22&Itemid=50&lang=hr.
- Jakobsson i Popdan. [s.a.] "How We Became Net Friends, and What We Learned from it". <http://www.informatik.umu.se/~mjson/nfabstract.html>.
- Kendall, Lori. 1999. "Recontextualizing 'Cyberspace': Methodological Considerations for On-line Research". U *Doing Internet Research. Critical Issues and Methods for Examining the Net*. S. Jones, ur. Thousand Oaks, London i New York: Sage Publications, 57-74.
- Kendall, Lori. 2002. *Hanging Out in the Virtual Pub. Masculinities and Relationships Online*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Kennedy, Helen. 2006. "Beyond Anonymity, or Future Directions for Internet Identity Research". *New Media & Society* 8/6:859-876.
- Markham, Annette N. 1998. *Life Online. Researching Real Experience in Virtual Space*. Walnut Creek, Lanham, New York i Oxford: Altamira Press.
- Marx, Gary T. 1999. "What's in a Name? Some Reflections on the Sociology of Anonymity". *Information Society* 2/15:99-112.
- McRae, Shannon. 1996. "Flesh Made Word: Seks, Text and the Virtual Body". U *Internet Culture*. D. Porter, ur. New York i London: Routledge, 73-86.
- Mediji i LGBT zajednica: priručnik za novinarke i novinare o LGBT zajednici*. 2004. ur. Lezbijska organizacija Rijeka "LORI". Rijeka: Lezbijska organizacija Rijeka.
- Miller, Daniel i Don Slater. 2000. *The Internet. An Ethnographic Approach*. Oxford i New York: Berg.

- Mowbray, Miranda. 2002. "Does Online Gender Masking Work?". *International Journal of Communication* 11. <http://www.hpl.hp.com/techreports/2002/HPL-2002-47.pdf>.
- Nakamura, Lisa. 2004. "Rasna utrka za kiberprostor: turizam identiteta i rasno 'izdavanje za' na internetu". U *Etnografije interneta*. R. Senjković i I. Pleše, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Ibis grafika, 115-124.
- Nissenbaum, Helen. 1999. "The Meaning of Anonymity in an Informatin Age". *Information Society* 2/15:141-144.
- Pavlović, Dijana. 2005. "Štrumpfeta voli cure, pa što!". glas-slavonije.hr/kolumne.asp?rub=2&ID=29.
- Pleše, Iva. 2008. "Igranje identitetima: od entuzijazma do kritike". U *Arhivi, knjižnice, muzeji. Mogućnosti suradnje u okruženju globalne informacijske infrastrukture*. M. Willer, ur. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo.
- Poster, Mark. 2001. "Postmoderne virtualnosti". U *Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk. Kulture tehnološke tjelesnosti*. M. Featherstone i R. Burrows, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 117-140.
- Rheingold, Howard. 1993. *The Virtual Community. Homesteading on the Electronic Frontier*. Cambridge: MIT Press. <http://www.rheingold.com/vc/book/>.
- Roberts, Lynne D. i Malcolm R. Parks. 2001. "The Social Geography of Gender-Switching in Virtual Environments on the Internet". U *Virtual Gender. Technology, Consumption and Identity*. E. Green i A. Adam, ur. London i New York: Routledge, 265-285.
- Robinson, Laura. 2007. "The Cyberself: The Self-ing Project Goes Online, Symbolic Interaction in the Digital Age". *New Media and Society* 9/1:93-110.
- Shaw, David F. 1997. "Gay Men and Computer Communication: A Discourse of Sex and Identity in Cyberspace". U *Virtual Culture. Identity and Communication in Cybersociety*. S. G. Jones, ur. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 133-145.
- Silberman, Steve. 1994. "We're Teen, We're Queer, and We've Got E-mail". *Wired* 2.11. http://www.wired.com/wired/archive/2.11/gay.teen_pr.html.
- Slater, Don. 1998. "Trading Sexpics on IRC: Embodiment and Authenticity on the Internet". *Body & Society* 4/4:91-117.
- Stone, Allucquère Rosanne. 1999. "Neka stvarno tijelo ustane, molim!". U *Cyberfeminizam [ver 1.0]*. I. Marković, ur. Zagreb: Centar za ženske studije, 99-120.
- Škokić, Tea. 2004/2005. "Znanstveno discipliniranje ljubavi". *Etnološka tribina* 34-35/27-28:23-38.
- Turkle, Sherry. 1997. *Life on the Screen. Identity in the Age of the Internet*. London: Phoenix.
- Wakeford, Nina. 2001. "Cyberqueer". U *The Cybercultures Reader*. D. Bell i B. M. Kennedy, ur. London, New York: Routledge, 403-415.
- Zajović, Milena i Daniel Birčić. 2005. "Dvostruki život – Nekima je transformacija u drugi spol potrebna, a nekima samo zabava". <http://www.balconn.com/site/hr/pogled-s-balconn/bloqueer/393-dvostruki-zivot.html>.
- Žegura, Iva. 2006. *Coming out. Razumjeti vs./feat. prihvatiti*. Zagreb: Naklada MD.